

Az újrafelfedezett Arisztotelész

Francis Fukuyama: *A nagy szétbomlás: az emberi természet és a társadalmi rend újjászervezése*. Fordította: M. Nagy Miklós. Budapest, Európa, 2000. 493 old.

Amikor a naptárban kerek évszám közeledik, sokan szinte önkéntelenül ragadnak tollat, hogy bemutassák éppen aktuális elméletüket arról, mi fog történni *ezután* – természetesen némi visszatekintéssel a múltra, legtöbbször valamilyen új szempont szerint csoportosítva az addig történeteket. Így a nemrég (minden különösebb világvége nélkül) bekövetkezett század/ezredforduló táján is nagy népszerűségnek örvendtek a különböző prófétikus hangvételű kötetek, megnyilvánulások. Úgy tűnik, hogy sokan továbbra sem képesek attól az egyszerű tényről elvonatkoztatni, hogy a naptárt egykoron maga az ember konstruálta, éppen ezért nem megalapozott sorsfordulókat kötni bizonyos évekhez csupán azért, mert elérkeztek, s nem kell mindenáron összegzéseket, és ami még rosszabb, jövőbelátó kézikönyveket, másképpen mondva jóslatokat gyártani.¹ Az emberiségen eluralkodó tanácstalanság így módon megfertőzi még a tudomány berkeit is.

Bevezetőnk talán kissé pejoratív kontextusba helyezi Francis Fukuyama *A nagy szétbomlás* című kötetét, azonban úgy vélem, mégis fontos, hogy erről az aspektusról is szóljunk, amikor az elkövetkező évek, évtizedek meghatározó trendjeiről kell beszélünk. Mivel magyar nyelven viszonylag kevesen keveset publikáltak Fukuyamáról, egy némileg általánosabb áttekintés után térünk rá témánkra, Fukuyama legutóbbi, magyarul megjelent kötetének ismertetésére.

Francis Fukuyama, a japán származású amerikai szociológus, történész, filozófus, 1989-ben robbant be a politika- és történelemfilozófiába *A történelem vége?* című tanulmányával.² A rövid tanulmányból vaskos kötetet írt 1992-ben, mely 1994-ben megjelent magyarul is *A történelem vége és az utolsó ember* címmel.³ Alighanem azoknak van igazuk, akik szerint a kötet a 20. század legellentmondásosabban megítélt írásai közé tartozik, hiszen éveken keresztül tartó (manapság újra időszerű) vita folyt/folyik alaptézisei körül, s Fukuyama újabb és újabb nyilatkozatokban beszél arról, hogy vitapartnerei csupán rosszul interpretálták szövegét, innen ered a sok félreértés. Röviden összefoglalva ebben a könyvében a nyugati liberális demokrácia⁴ győzelmét hir-

¹ Vö. mindezt Umberto Eco ironikus megjegyzésével: „Az évtizedek, évszázadok, sőt – rémes, hogy most már ez is megy – évezredek szerinti korszakolás önmagában véve értelmetlen vagy legalábbis kezdetleges dolog, bár van némi jelképes ereje, és muszáj elfogadni, hogy hat az össznépi képzeletre.” Eco, Umberto: *Azok a nagyszerű nyolcvanas évek*. In: Umberto Eco: *Gyufalevelek*. Budapest, 2001. 97. Vál., ford. Barna Imre. Vö. még Nietzsche, Friedrich: *Emberi – túlságosan is emberi*. Szeged, 2000. 26. „A számok törvényei teljességgel alkalmazhatatlanok olyan világra, amely nem a mi képzetünk: kizárólag az ember világára érvényesek.” (I, 1, 19; fordította: Romhányi Török Gábor)

² Fukuyama, Francis: *The End of History?* National Interest, 1989: Summer. 3–18. Magyarul ld. uő.: *A történelem vége?* Ford. Konok István. In: *Valóság* 1990/3. 16–31.

³ Francis Fukuyama: *The End of History and the Last Man*. New York, 1992. Magyarul: Francis Fukuyama: *A történelem vége és az utolsó ember*. Budapest, 1992. Fordította: Somogyi Pál László. (a továbbiakban: Fukuyama 1992.) Ismertetését lásd: Fehér Ferenc: *A történelem vége és az utolsó ember*. Magyar Hírlap, 1994. június 20.

⁴ Liberális demokrácián értve azokat az országokat, ahol a demokratikus választási rendszeren (többpártiság, titkos szavazás stb.) túl a kormány garantálja az ember alapvető jogait, a sajtó-, a szólás-, a vallásszabadsá-

deti, hiszen állítása szerint a kommunista (és korábban a monarchikus, fasiszta stb.) rezsimok összeomlásával az emberiség elérte célját, fejlődésének végpontját: a Történelem véget ért.⁵ Hangsúlyos a nagy „T” a Történelem szó elején, hiszen mindez „nem a történések ..., hanem a Történelem vége volt, vagyis az egyetlen, összefüggő és következetes fejlődési folyamatként értelmezett történelemé, amelybe minden idők minden népének minden tapasztalata beletartozik.”⁶ A nagy port felkavart kötetet inkább elméleti alapvetésnek szánta szerzője, kiindulópontként későbbi műveihez. *A történelem vége...* erősen filozófiai ihlettségű mű, a legtöbbet Hegelnek és Nietzscheknek köszönhető, de természetesen a darwini evolucionista koncepció reinkarnációjaként is olvasható, hiszen Fukuyama az emberiség ideológiai evolúciójának végéről beszél, és a nyugati liberális demokráciákat az emberi kormányzatok utolsó formájaként emlegeti. Tet-szetős statisztika Fukuyamáé, amely egyben igazának példájául szolgál: míg 1790-ben mindössze három demokratikus berendezkedésű állam volt a Földön (Franciaország, az Egyesült Államok és Svájc), ma 60–63 demokratikus országról tudunk, ezekben él az emberiség több mint 40%-a. Azokat pedig, akik például a koszovói háborúra, a világot a 90-es években sújtó monetáris válságokra utalnak, azzal szereli le, hogy mindezek a jelenségek csupán arra szolgáltathatnak bizonyítékot, hogy Irak, Irán vagy Koszovó a tegnapi világához tartoznak, melyet végre fel kell váltania a 'szép új világnak'.

A legnagyobb probléma sokak szerint abban rejlik, hogy két Fukuyamát állít elének a könyv: az egyik kiváló politikai elemző, aki élvezetes stílusban osztja meg velünk jól argumentált nézeteit arról, mi is történik körülöttünk a világban. A másik Fukuyama filozófusi babérokra tör, újhege-

got, illetve legfontosabbként a politikai részvétel jogát.

⁵ S milyen kiválóan igazolódtak a prófétikus kinyilatkoztatások, amikor a könyv amerikai megjelenése után alig öt hónappal leomlott a berlini fal, magával rántva egy egész rendszert ...

⁶ Fukuyama 1992. 6.

liánus nézőpontból értékel és osztályoz, nagyobb hangsúlyt fektetve az eszmékre, mint a „tényekre”. Ez a másik Fukuyama gyakorta beszél a történelem 'irányultságáról', egyetlen lehetséges megváltást felvázolva, ily módon kapcsolódva a kereszténységhez is. *A történelem vége* után jött a *Bizalom*,⁷ melyben az itt bemutatásra kerülő kötet egyik alapvonását tárgyalja részletesen, nevezetesen az emberek közötti bizalom kérdését, kialakulásának és fennmaradásának feltételeit, működési mechanizmusát stb. Izgalmas tézist állít fel itt is: azt bizonyítja, hogy a gazdasági élet és a kulturális meghatározottság szorosan összefügg, azaz, ha sikerül elérnünk a társadalmi bizalom, a társadalmi tőke növelését, hamarosan prosperáló nemzetgazdaságot látunk magunk előtt.

A befejeződő Történelem tézisének egyik legnagyobb ellenfele egy másik 'jós' szintén híressé vált művével, melyről itt részletesebben nem tudunk szólni. Samuel P. Huntington *The Clash of Civilizations and the Remaking of the World Order* című könyvéről van szó.⁸ Huntington számára a világtörténelem egységei, a civilizációk olyan, elsősorban kulturálisan (nyelvi, vallási alapon, szokásrendszerükkel stb.) meghatározott entitások, amelyek közösségeként reagálnak a külvilág eseményeire. Vizsgálja azt a ma is fontos kérdést, hogy a Nyugat technológiájának, (a lehető legtágabb értelemben vett) kultúrájának befogadása valamilyen módon befolyásolja-e a többi civilizáció alapvető értékeit. Válasza egyértelmű nem, azt állítja, hogy bár egy iszlám ország

⁷ Fukuyama, Francis: *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. New York, 1995. Magyarul Fukuyama, Francis: *Bizalom: A társadalmi erények és a jólét megteremtése*. Budapest, 1997. Fordította: Somogyi Pál László. Ismertetését lásd Csizmadia Ervin: *A türelem mint kultúra*. Magyar Hírlap, 1997. aug. 2.

⁸ Huntington, Samuel P.: *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York, 1996. Magyarul Huntington, Samuel P.: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Budapest, 1998. Fordította: Pusztai Dóra, Gázsity Mila és Gecsényi Györgyi.

befogadhatja a Nyugat különböző technikai újításait, ettől azonban kulturális elkülönülése, sőt szembenállása a Nyugattal továbbra is érvényben marad. Huntington szerint a másságot a másságban kell megérteni.⁹ Szerinte igazán nagy konfliktusok az egyes civilizációk között lehetségesek, példaként idézve az orosz-csecsen konfliktust, Boszniát vagy Koszovót. Nyilvánvaló, hogy Fukuyamát bírálja, amikor a nyugati kultúra hanyatlásáról beszél, és a győzedelmes Nyugat helyett hét-nyolc nagy civilizációs körben gondolkodik (amelyek között csupán egy a nyugati kultúrkör!), s ezeknek az összeütközésétől várja a jövő nagy háborúit.¹⁰

Úgy tűnik, hogy Fukuyama 'életművének' kiadását (melynek következő darabja 2002-ben jelent meg Amerikában, s a biotechnológia, a klónozás kérdéseivel és mindezek politikai következményeivel foglalkozik¹¹) Magyarországon az Európa Könyvkiadó vállalta magára. Érdemes megfigyelni az egyes kötetek megjelenési dátumait, hi-

szén Fukuyama azon kevés élő szerzők közé tartozik, akiknek könyveit szinte azonnal lefordítják (többek között) magyarra: első két köteténél nagyjából másfél, míg az utolsó-nál alig egy év telt el az 1999-es amerikai és a 2000-es magyar kiadás között. Ez a gyorsaság akár gyanús is lehetne: a bestsellerszerzők műveire vall, viszont a politikai és történelemfilozófiai művek általában nem állnak a könyveladási listák élén. Valójában Fukuyama könyvei jó stílusban megírt, nagy empirikus adatbázissal dolgozó művek, melyeket bárki kézbe vehet és – többé-kevésbé – megelégedve tehet le. A *Nagy Szétbomlás* című kötetét¹² a nemrég indult, *M(emoria) M(undi)* című sorozatába illesztette a kiadó, melyben eddig a legkülönbözőbb témájú könyvek jelentek meg, Churchill második világháborús visszaemlékezéseitől egy különleges Heidegger-, majd Sartre-életrajzig, vagy gondolhatunk a J. L. Gaddis-féle *Most már tudjuk* című kötetre, melyben a jeles történész a hidegháború újraértékelésére vállalkozik. Ami közös mindegyik darabban, az újszerű megközelítés, a korábban is ismert tények újfajta csoportosítása, ezáltal újfajta szemlélet meghonosításának szándéka a közgondolkodásban. A szép kiállítású Fukuyama-kötet borítóján G. Klimt *Élet és halál* című festményének egy részlete látható, mintegy közvetlenül utalva a Nagy Szétbomlás után a szerző szerint bekövetkező Nagy Újjáépítésre.

A *Nagy Szétbomlás* című kötet három részből áll: A *Nagy Szétbomlás* után *Az erkölcs genealógiájáról* beszél a szerző, majd következik *A Nagy Újjáépítés* zárófejezete, s százoldalyi *Függelék* zárja a könyvet, további adatokkal, bőséges jegyzetapparátussal és bibliográfiával. Akit pedig nem győztek meg a kimerítő adatok, azok további részletesebb tájékoztatást nyerhetnek a szerző internetes honlapján: <http://www.franciscukuyama.com>

⁹ Hasonló téziszből indul ki a magyarul csak nem régen megjelent *Orientalizmus* című fontos kötetében Edward W. Said. (Budapest, 2000.)

¹⁰ A 'rivális' történészek vitájának újabb fordulópontja egyértelműen a 2001. szeptember 11-i merényletekhez köthető. Ehhez lásd Fukuyamának a *The Guardian* című lapban 2001. október 11-én megjelent cikkét: *The West has Won. Az alcím szerint Radical Islam can't beat democracy and capitalism. We're still at the end of history.* A rövid írásban Huntingtongal élesen szemben állva arról beszél, hogy a demokrácia, a szabad piacok hogyan kezdtek el terjedni olyan területeken, mint Kelet-Ázsia, Latin-Amerika vagy akár Afrika. Hivatkozik azokra a milliókra is, akik évente elhagyják a fejlődő országokat, hogy Nyugaton próbáljanak tisztességgel megélni. A két történész vitájához magyarul lásd Huntington, Samuel: *A civilizációk harca megkezdődött, ill. Fukuyama, Francis: Az az iszlám, amelyik gyűlöli a nyugatot.* Mindkét cikk az *Élet és Irodalom* 2002. január 11-i számában olvasható (9.).

¹¹ Fukuyama, Francis: *Our Posthuman Future: Consequences of the Biotechnology Revolution.* New York, 2002.

¹² Fukuyama, Francis: *The Great Disruption: Human Nature and the Reconstitution of Social Order.* New York, 1999. Magyarul Fukuyama, Francis: *A Nagy Szétbomlás: Az emberi természet és a társadalmi rend újjászervezése.* Budapest, 2000. Fordította: M. Nagy Miklós. (a továbbiakban: Fukuyama 2000.)

yama.com. A könyv beilleszthető egy sorozatba a fukuyamai írásokon belül: míg *A történelem végében* az állami szintet vizsgálta, a *Bizalomban* a társadalom következett, itt pedig – talán éppen a legérdekesebb módon – az egyes emberrel és kilátásaival foglalkozik. (Hasonlóan izgalmas olvasmány a következő kötet, ahol már az emberen túli kérdéseket boncolgatva a genetika területére merészkedik a szerző.)

A könyv kiindulópontja szerint a modern információs társadalmak számára az egyik legnagyobb kihívás az, hogy fenn tudják-e tartani a társadalmi rendet az egyre gyorsuló technológiai és gazdasági változások közepette. A liberális demokrácia megfelelő működése mindig azokon a közös kulturális értékeken alapult, melyek összekötötték az embereket, holott „a modern kapitalizmusnak lételeme, hogy szét-törje a szabályokat, és a régi társadalmi kapcsolatokat, közösségeket és technológiákat elhajtsa az újabbak és hatékonyabbak kedvéért”.¹³ A kötet arra vállalkozik, hogy pontosan és részletesen leírja, és egyben megmagyarázza a 60-as évektől a 90-es évekig tartó Nagy Szétbomlás összetett folyamatát.

A Nagy Szétbomlás lényege röviden az, hogy újabb társadalmi átmenet történt: ahogyan korábban a vadászó-gyűjtögető társadalomból a mezőgazdaságiba, onnan az ipariba lépett át az emberiség, a 20. század második felében az ipariból továbbléptünk az információs társadalom korába. A Nagy Szétbomlás tehát mindannak a társadalmi értékrendnek a pusztulását jelenti, amely a század közepén uralkodott a világon. Egyetlen példa a sok közül: a szellemi munka az információ korában előtérbe került, emiatt nők tömege özönlött a munkahelyekre, s ez szoros összefüggésben áll a családi élet hanyatlásával. Mielőtt bárki megjegyzne, a szerző még a bevezetőben megnyugtatta mindenkit, hogy a Nagy Szétbomlás mára megállt, és a folyamat visszajára fordult (ez lenne a Nagy Újjáépítés), ennek indoklásaként pedig az arisztotelészi 'minden ember társas lény' agyonkoptatott jelmondatát idézi.

Az első könyvében még két, egymástól jól szétválasztható Fukuyama itt már ügyesebben dolgozza össze 'két egóját': saját rendszerébe vetett végtelen hitének köszönhetően temérdek mennyiségű adattal dolgozik, melyek a legkülönbözőbb tudományágakból származnak, s ezek egytől egyig ugyanoda mutatnak, ti. arra, hogy volt Nagy Szétbomlás, és arra, hogy elérkezett a Nagy Újjáépítés ideje. A fiatalon görög és latin nyelvi tanulmányokat is folytató Fukuyamától nem túl meglepő, hogy tulajdonképpen az arisztotelészi mondaton alapul az egész könyv (mint ahogy korábban a *Bizalom* is). A felvilágosodás egyik kiváló gondolkodója is eszünkbe juthat, hiszen a Voltaire *Candide*-jában is olvasható Leibniz-tétel éled itt újra a 'lehetséges világok legjobbikáról', hiszen *hárm*i is történjen, Fukuyama bízik abban, hogy az ember társas és – ebből következően – racionális lény. Hasonló optimista utópia lengte be már *A történelem vége* című kötetet is.

A kötet egészére jellemző az óvatos egyensúlyozás a konzervatív és a liberális gondolkodás között. Ezzel a megoldással mindkét oldal meg lehet elégedve, de egyik sem maradéktalanul. Amikor a modernizációról vagy a kapitalizmusról beszél, Fukuyama azt állítja, hogy a kapitalizmus építi, de rombolja is a társadalmi kapcsolatokat, az erkölcsi normákat, másképpen mondvá a társadalmi tőkét.

A kulcsfogalmak Fukuyama számára a társadalmi tőke (*social capital*) és a bizalom (*trust*). A társadalmi tőkét (Tocqueville-től kezdve filozófusok hosszú sorába illeszkedve) úgy határozza meg, mint „azoknak az informális értékeknek és normáknak az összességét, amelyeket egy csoport tagjai követnek, s amely ezáltal lehetővé teszi az együttműködést közöttük”.¹⁴ A társadalmi tőke ellensége az a szélsőséges individualizmus, mely a 60-as évek óta jellemző a nyugati gondolkodásra. Hiszen ha túl sok szabályt irtunk ki, a társadalom egyre kaotikusabbá válik, s egyre kevésbé lesz képes közös célokat végrehajtani. Az egyes társadalmak társadalmi tőkéje közötti különbség

¹³ Fukuyama 2000. 29.

¹⁴ Fukuyama 2000. 33.

a bizalmi rádiusszal jelezhető. Ha a társadalmi tőkét mérni akarjuk, akkor egyszerűbb, ha a deviancia mértékét térképezzük fel: ezért folyamodik Fukuyama a bűnözésre, a családokra, végül a bizalomra és az értékekre vonatkozó adatok részletes vizsgálatához.

A bizalom a társadalmi tőkét alkotó kooperatív normák kulcsfontosságú mellékterméke, amit a túlzott önzéssé fajuló modern individualizmus és/vagy a tisztességtelen, tehát megbízhatatlan és kiszámíthatatlan viselkedésre való hajlam (el)pusztít. Ahol számítani lehet a bizalomra, ott könnyebben jönnek létre csoportok, és hatékonyabbak lesznek céljaik megvalósításában. A kötetnek ezek a fejezetei számos táblázatot és kimutatást tartalmaznak, melyekből Fukuyama szerint az derül ki, hogy a társadalmi dezorganizáció egyre növekszik.

A Nagy Szétbomlás magyarázataként négy lehetséges okfejtést ismertet. A baloldali teoretikusok szerint azt a szegénység okozta, a második, kisebb csoport szerint éppen a gazdagodási folyamat. A 'libertariánusok' (Fukuyama kifejezése) a kormánypolitikát hibáztatják, míg a konzervatívok a kulturális átalakulást teszik felelőssé. Fukuyama a kulturális értékek hanyatlását tartja a legkielégítőbb magyarázatnak, és egészen Nietzscheig visszavezeti a relativista gondolkodást (vö. a híres *Nincsenek tények, csak interpretációk* mondattal), de fontos szerepet tulajdonít benne a pszichológia, majd az antropológia fejlődésének is.

Az első fejezet végén beszámol a Nagy Szétbomlás következményeiről: a csökkenő termékenység tovább gyengíti a rokoni kapcsolatokat, megnő az egyedül élő emberek száma. Azzal a kézenfekvő, és saját szisztemájából következő megoldási alternatívával nem számol, hogy azok a felnőttek, akiknek kevés gyermekük van, vagy nem is vállalnak gyermeket, több időt szánhatnak olyan különböző csoportokban való részvételre, mint például az egyházakra vagy politikai pártokra, hiszen ezek a tényezők is a civil társadalmat erősítik.

Nem megkerülhető a kérdés, hogy a Nagy Szétbomlás szükségszerű volt-e. Kulturális különbségekkel magyarázza azt, hogy

a folyamat Ázsiában még nem tetőzött, de jóslata szerint hamarosan megérkezik oda is. Ázsia és az ázsiai értékek kivételessége megmutatkozik például abban az érdekes tényben, hogy az itteni adatok érvénytelenítik azt a tételt, miszerint az urbanizációval és a modernizációval nő a bűnözés.

A második rész, mely Nietzsche utalva *Az erkölcs genealógiájáról* címet viseli, azzal foglalkozik, hogyan születik a rend, a norma, s idővel mindez miként módosul. Az igazi interdiszciplináris kutatás szép példája ez a fejezet, hiszen a természettudományoktól a filozófián át a pszichológiáig, sőt a mozifilmekig, a popkultúráig, a gazdaságig és az üzletig terjed az a bázis, amelynek segítségével Fukuyama igazolja nézeteit. A fejezetben való könnyebb tájékozódáshoz segítséget nyújt az a mátrix, ahol egy vízszintes egyenes két végén a teljesen hierarchikusan létrehozott normák (pl. a Korán alkoholfogyasztási tilalma) és a spontán módon létrejötték (pl. az incesztus tabuja) helyezkednek el. A függőleges tengelyen a racionális (azaz tudatosan választott) és az aracionális (Fukuyama rendszerében röviden: örökölt) normákig terjed a skála. Ebbe a rendszerbe Fukuyama meggyőző módon sorol be számos társadalmi normát.

Az ebben a részben tárgyalatokat csak röviden foglalom össze. A fejezetek néhol erősen eltérhetnek várakozásunktól, mivel a bizonyítási apparátusba olyan tudományosan igazolt tételek is megjelennek, amelyek például a férfi promiszkuitásról beszélnek. A fejtegetések alapja ismét csak Arisztotelész, illetve az a modern természettudományok által hangsúlyozott tétel, miszerint létezik ún. emberi természet. Ez a természet szolgáltat magyarázatot arra, hogy az embernek szüksége van normákra, mint ahogy Fukuyama szerint szüksége van hierarchiákra is, csupán azt nem szereti, ha a hierarchia alján foglal helyet. A mai információs társadalom erre a problémára is megoldásokat kínál: egyrészt az ember olyan sok közösség tagja, hogy közülük némelyikben egészen biztosan a hierarchia csúcsán helyezkedik el, másrészt alternatívaként ott áll a hálózat (*network*) fogalma. A hálózat olyan, egyénekenként fellépő emberek cso-

portja, akik osztoznak bizonyos informális normákban vagy értékekben, túl azokon, melyek a szokásos piaci tranzakciókhoz szükségesek (a hálózat fogalmát kiválóan megvilágítja Fukuyama akkor, amikor a Szilikon-völgy óriási jelentőségéről és fejlődése titkáról beszél).

Amikor rátér a kooperáció, az önszerveződés, majd a hálózat kérdéseire, megint nem kerül el egy csapdát, és oldalakon keresztül taglalja azt a filozófia, majd a pszichológia és szociológia által rég bemutatott tételt, miszerint minden közösség anyagokból és ördögökből áll. Ilyen pontokon az ember kénytelen gyanakodni, mennyire veheti komolyan az egész könyvet.

A könyv záró része természetesen a *Nagy Újjáépítéssel* foglalkozik, azzal, van-e kiút a társadalmi rendetlenségből, létrejöhet-e még valaha a rend stb. A megoldás a kulturális normákkal való aktív felfegyverkezés lehet, mindebben nagy szerepe lesz a különböző vallásoknak (rég gondolatot ismételt itt is Fukuyama, hiszen szerinte nem a hit miatt követik az emberek a vallásokat, hanem azért, mert közösségre vágnak, s ezáltal a vallások a normák terjesztésében kivételes szerephez jutnak).

A remény már csak azért sem veszett el, mert korábban is volt példa hasonló szétbomlásra, például az 1830-as éveket követően, amikor a viktoriánus erkölcsök megjelenése, majd viharos terjedésük állította meg a társadalmi dezorganizációt. Fukuyama szerint a lényegi változás nem az intézményrendszerekben, hanem az értékekben történt, hiszen a fiatalokba önuralmat építettek be, s rászoktatták őket olyan erényekre, mint a tisztaság, a pontosság és az udvariasság. Zárógondolatai szerint sok jel mutat a szélsőséges individualizmus korának lezárulására (bár nem említi, de idevágó példa lehetne az avantgarde mozgalmak hanyatlása, melyek esetében egyértelműen kiderült, hogy a lázadás csupán egyszer lázadás, és hamar megszokottá és unalmassá válik). Bízunk az emberi természetben és a racionalitásban, s abban, hogy segítségükkel újra kialakulnak azok a hétköznapi erények, melyek elvesztek a század második felében.

A záró fejezet talán túlságosan is diadalmenét-ízűre sikerült, hiszen a Nagy Újjáépítés folyamatának elindulását az Amerikában újjáéledő konzervatív értékekkel hozza összefüggésbe. A legrosszmájúbb kritikusok ezen a ponton kezdenek célozgatni a romantikus lányregényekkel való analógiára, ti. háromszáz oldalnyi sanyarú múlt és jelen után az utolsó ötven oldalon a győzedelmes jövőről olvashatunk – így mindenki fellélegezhet, hiszen nekünk nem kell tenni semmit, a történelemnek van célja (vége!), és efelé halad rendületlenül.¹⁵

Fukuyama két párhuzamos folyamatot lát maga előtt: míg a politikai és gazdasági szférában a történelem progresszívnek és irányítottnak látszik, és a 20. század végére mintegy végpontként eljutott a liberális demokráciáig, addig a társadalmi-erkölcsi szférában a történelem ciklikusnak látszik: a társadalmi rend szétbomlik, majd újjáalakul.

A középutas gondolkodásra jó példa a végső, kissé enigmatikus konklúzió is: az állam nem forrása minden bajnak, de nem is olyan eszköz, amellyel minden baj megoldható, ugyanakkor lépéseivel kicsiben és nagyban éppúgy csökkentheti, mint növelheti a társadalmi tőkét. A reményre egyetlen okunk van (újra csak Arisztotelésztől kölcsönzött) állítása szerint: ez pedig az ember roppant erejű képessége a társadalmi rend újjáépítésére.

Jászay Tamás

¹⁵ A teljesség igénye nélkül néhány recenzió a kötettről: Murray, Charles: *The Great Disruption ...* (Review). *Commentary Magazine*, July 1999.; Gould, Bryan: *The Great Disruption* (Review). *New Statesman*, 1999. jún. 14.; Gottlieb, Anthony: *The Postindustrial Revolution*. *New York Times Book Review*, 1999. júl. 4. Fukuyama magyarul megjelent írásaiból néhány a már említettek közül: Fukuyama, Francis: *Erény és jólét*. 2000. 1995. okt.; Fukuyama, Francis: *Nézőpont*. *Magyar Nemzet*, 1997. február 22.; Fukuyama, Francis: *Az ázsiai értékek és az ázsiai válság*. *Népszabadság* 1998. június 20.